

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ СЛОВАЗЛУЧЭННІ Ў ТВОРАХ А. С. ГРЫНА

Адной з асноўных крыніц узнікнення аказіянальных злучэнняў слоў з'яўляецца мастацкае маўленне. Майстры мастацкага слова, пісьменнікі арыгінальныя і самабытныя, шырока ўжываюць нестандартныя словазлучэнні, што апраўдана спецыфічнымі мастацкімі задачамі. Такія словазлучэнні адлюстроўваюць своеасаблівае мастацкае бачанне пісьменніка, яго творчы метад.

Ступень выразнасці моўных сродкаў мастацкага выяўлення залежыць ад ступені прывычнасці і непрывычнасці іх для чытача. У гэтым плане творчасць А. С. Грына з'яўляецца для даследавання асабліва цікавай: мноства яскравых эпітэтаў, незвычайных метафар і нечаканых словазлучэнняў. Аналіз адбору пісьменнікам лексікі і спосабаў яе камбінавання можа адкрыць шлях для вывучэння асаблівасцей яго мовы, а таксама патэнцыяльных моўных магчымасцей. Паколькі менавіта ў творчым падборы, спалучэнні выбраных слоў праяўляецца пісьменніцкая індывідуальнасць, для аналізу аўтарскага аказіянальнага словаўжывання магчыма выкарыстанне атрыбутыўна-іменных словазлучэнняў.

Вялікую значнасць у мастацкім маўленні набываюць дзеепрыметнікавыя формы, якія валодаюць вялікім экспрэсіўна-стылістычным патэнцыялам і ёмістасцю значэння, дзякуючы кантамінацыі дзвюх функцый — атрыбутыўнай і паўпрэдикатыўнай. У мастацкім маўленні, дзе дзеепрыметнікі здольны выступаць ва ўсім багацці асацыятыўных сувязей, разнастайнасці стылістычных адценняў, іх семантыка-граматычныя ўласцівасці могуць быць эфектыўна выкарыстаны ў мэтах дасягнення выразнасці і вобразнасці¹.

Аказіянальная спалучальнасць, актуалізаваная А. С. Грынам, заслугоўвае сур'ёзнай увагі, таму што «праблема спалучальнасці слоў недастаткова распрацавана ў сучасным мовазнаўстве і матэрыялы, сабраныя з твораў пісьменнікаў, якія з'яўляюцца ў гэтых адносінах наватарскімі, уяўляюць сабой вялікую каштоўнасць»².

Ніжэй разглядаюцца атрыбутыўна-іменныя словазлучэнні, выбарыя з раманаў А. С. Грына, у якіх у ролі азначэнняў выступаюць дзеепрыметнікі. Сярод іх шмат нестандартных словазлучэнняў. Частка гэтых злучэнняў мае пры сабе дадатковыя кампаненты і ўтвараецца паводле мадэляў: «дзеепрыметнік + назоўнік у вінавальным склоне + азначаемы назоўнік» (*вецаюцца ссору лицо, жэгішая цеку подушка, сразившая настроение боль* і інш.); «дзеепрыметнік + назоўнік у творным склоне + азначаемы назоўнік» (*заливаемое надеждой сердце, сверкающее льдами молчание, сожженное слезами лицо* і інш.); «дзеепрыметнік + прыназоўнік + назоўнік + азначаемы назоўнік» (*выпавшая на рукав искра* і інш.).

Словазлучэнні *вецаюцца ссору лицо, сразившая настроение боль, заливаемое надеждой сердце* без трэцяга, дадатковага кампанента не магчымы, яны распадаюцца на асобныя словы з іншай семантыкай. У словазлучэннях *сверкающее льдами молчание* і *сожженное слезами лицо* трэці кампанент служыць паясняльным, злучальным элементам, дзякуючы якому аб'ядноўваюцца паняцці, што здаюцца несумяшчальнымі: *сверкающее льдами молчание* → красамоўнае маўчанне, у якім відаць халоднасць → красамоўнае халоднае маўчанне; *заливаемое надеждой сердце* → сэрца, якое напаўняецца надзеяй → чалавек, якому падалі надзею, ці чалавек, які сам сябе падтрымлівае надзеяй. У апошнім спалучэнні мае месца асацыяцыя з агнём, які заліваюць вадой, каб пагасіць полымя. Тут, відавочна, агонь, гарачыня ў сэрцы ўвесь час гасіцца надзеяй, як агонь гасіцца вадой. Абодва словазлучэнні ўяўляюць сабой шматступеньчатую метафару са складаным асацыятыўным радам.

У тыпе атрыбутыўна-іменных словазлучэнняў, якія маюць дадатковыя кампаненты, выкарыстоўваюцца лексічныя сродкі, што ўтвараюць незвычайныя па форме спалучэнні, аднак прызначаныя для апісання звычайных рэчаў, рэальных прадметаў і з'яў (напр., *орел, залегший среди туманов; отлетающие пределы здания* і інш.). Словазлучэнне *залегший*

орел зусім звичайнае па форме, аднак дадатковыя кампаненты — *среди туманов* — прыдаюць яму нечаканую афарбоўку: *среди туманов* — у гарах, высока, там, дзе ўзнікаюць воблакі і туманы.

У словазлучэнні *отлетающие пределы здания* пераеца адчуванне чалавека, які аддаляецца, калі складаецца ўражанне, што ляціць (аддаляецца, адлятае) будова, хаця будова застаецца на месцы, а аддаляецца, адлятае чалавек. Тут незвычайны сам па сабе чалавек, які ляціць. Азначэнне не самога прадмета, а яго часткі, прыметы, функцыі — характэрная рыса пісьменніцкага почырка А. Грына. Адсюль *отлетающие пределы здания*, а не *отлетающее здание*.

У некаторых выпадках уяўная незвычайнасць здымаецца кантэкстам. Такім чынам форма застаецца нестандартнай, за якой тоіцца зусім звычайная з'ява. Напрыклад, у словазлучэнні *угрожающая ее отдаленность* — наяўнасць мінімальнага кантэксту — *ее [горы]* — і больш шырокага кантэксту (размова ідзе аб марнай знісільваючай пагоне Давенанта за Футрозамі, якія ўсхалі ў іншы горад на цыркавое прадстаўленне), робіць зразумелым названае спалучэнне — далёкая адлегласць становіцца пагрозай для чалавека, калі абмежаваны час і сілы па зыходзе.

У словазлучэнні *напевающее пристукивание оркестров* семантыка больш празрыстая: маецца на ўвазе сумеснае гучанне меладычных і ўдарных інструментаў. У словазлучэнні кандэнсуецца рэальны і дакладны, але нечаканы вобраз.

Другую групу словазлучэнняў, якія валодаюць дадатковымі кампанентамі, складаюць спалучэнні, незвычайныя і па форме і па зместу. Наяўнасць дадатковых кампанентаў і прыцягненне кантэксту не робяць семантыку словазлучэння зусім празрыстай, таму найбольш даступным для разумення з'яўляецца тут шлях асацыяцый (*сверкнувшее человеческой формой наитие*, *сливающееся скопление нервной силы* і інш.).

У словазлучэнні *сверкнувшее человеческой формой наитие* нечаканае ўжо спалучэнне *сверкнувшее наитие*, г. зн. азарэнне (рус. наитие), якое хутка ўзнікла, мільганула і знікла. Сіла і яскравасць уражання прымушаюць пісьменніка выбраць азначэнне *сверкнувшее*, г. зн. падобнае да ўспышкі. Дадатковыя кампаненты — *человеческой формой* — ускладняюць структурна-семантычную незвычайнасць спалучэння ўвогуле. Аднак у цэлым семантыка тут не зацемянена: азарэнне (= наитие) ўзнікла ў вобразе чалавека: «Всё реже, всё мертвеннее, как болезнь или причуду, о которой не с кем говорить так, чтобы понял то и правильно оценил собеседник, вспоминала она дни, павшие как разрыв в пену ее жизни, и Друда вспоминала скорее как наитие, сверкнувшее формой человеческой, чем как живое лицо, руку которого держала в своей» (Блισταющий мир).

Значную цікавасць прадстаўляюць атрыбутыўна-іменныя словазлучэнні, якія не маюць пры сябе дадатковых кампанентаў: *отсыревший Синкрайт*, *похолодевшие аллеи*, *замедленный голос* і інш. У першым выпадку азначаемым з'яўляецца імя ўласнае, г. зн. адушаўлёнаму прадмету (чалавеку) надаецца прымета, уласцівая неадушаўлёным прадметам. Другое словазлучэнне ўяўляе сабой увасабляючую метафару (увасабленне): неадушаўлёны прадмет выступае ў якасці адушаўлёнага (параўн. *закоченевшие руки*, *похолодевшие аллеи*).

У словазлучэнні *замедленный голос* назіраецца эліпсіс: голас чалавека, які марудна вымаўляе словы → *замедленный голос*. Азначаемы назоўнік пашырае кола спалучальнасці прыметніка (параўн. *замедленное движение*, *замедленная съёмка*). *Заостренная трель* — кантамінацыйнае словазлучэнне: гуку надаецца прымета формы — вострыні (у дадзеным выпадку не парушаны моўныя законы, параўн. *острый слух* і інш.). *Округленный взмах рук* — узмах рукамі, які апісвае круглую (акруглую) траекторыю, ці ўзмах акруглых рук. У апошнім выпадку дадаткова мае месца семантычнае адценне 'плаўны, грацыёзны'.

Двухкампанентныя спалучэнні з дзеепрыметнікамі ў ролі азначэнняў таксама прадстаўляюць сабой нестандартныя, спецыфічныя аўтарскія ўтварэнні. Напрыклад: *воспламенённое внимание* — увага да выклікаўшага незвычайную цікавасць дзеяння, апавядання, якія распалілі ўяўленне, фантазію, узбудзілі ўвагу чалавека. У словазлучэнні *догоняющие шаги* прысутнічае метанімічны перанос: чалавек → шаги чалавека

→ шаги догоняющего человека → догоняющие шаги. Словазлучэнне *изнемогшее сердце* сінанімічна словазлучэнням *уставшее сердце, истрадавшееся сердце*. Змешчаная у спалучэнні метафара і ўтвораная ад дзеяслова *изнемогать* дзееспрыметнікавая форма робяць незвычайным спалучэнне *изнемогшее сердце*.

Аналогіяй для словазлучэння *недоумеваяющее лицо*, верагодна, паслужылі словазлучэнні *недоумеваяющий взгляд, недоумеваяющий вид*.

Метанімічны перанос змешчаны ў спалучэнні *опозоренное сердце: человек → сердце человека, опозоренный человек → опозоренное сердце человека*. Падобны перанос значэння назіраецца ў словазлучэнні *ослепшее сердце*. Сэрца тут надзяляецца здольнасцю бачыць (параўн. у А. Сент-Экзюперы: «Зорко одно лишь сердце. Самого главного глазами не увидишь»), г. зн. сэрца, якое перастала прыслухоўвацца да голаса розуму. Адсюль словазлучэнне *ослепшее сердце*, у якім заключаена метафара: чалавеку, які не прыслухоўваецца да голаса розуму, дзейнічае толькі па загаду свайго сэрца, ўласціва памыляцца.

Дзееспрыметнікі, якія выконваюць ролю азначэнняў, складаюць каля 10 % усіх азначэнняў А. С. Грына разовага выкарыстання, яны ўваходзяць у групу адзінкавых, або рэдкіх слоў: *вещающее ссору лицо, приглашающий жест, размышляющее молчание, растоптанный стыд* і інш.

Вывучэнне адзінкавых словазлучэнняў прадстаўляецца асабліва важным, паколькі гэтыя стыстычны разрад лексікі — аснова багацця мовы пісьменніка, менавіта ў рэдкіх моўных элементах пісьменніцкая індывідуальнасць праяўляецца асабліва выразна.

Размежаванне выбранага масіву адзінкавых словазлучэнняў з раману А. С. Грына грунтуецца на дадзеных праведзенага намі псіхалінгвістычнага эксперыменту. Аб'ектам аналізу паслужылі пераважна словазлучэнні з паметай «індывідуальна-аўтарскія» і часткова «словазлучэнні, якія ўжываюцца толькі ў мастацкай літаратуры». У іх лік увайшлі таксама наступныя словазлучэнні: *неуследимый фантом, оцепеневшее сердце, понимающие пальцы, вздрогнувший взгляд, обессиливает хохот, подступающее беспamięтство, вразумляющий глоток вина, смягченный по расстоянию рык портового дня* і некаторыя іншыя атрыбутыўна-іменныя спалучэнні, у якіх у якасці азначэння выступаюць дзееспрыметнікавыя формы.

Кожнае аказіянальнае словазлучэнне змяшчае нестандартную індывідуальна-аўтарскую афарбоўку і ацэнку, якая адлюстроўвае пазіцыю аўтара. Абодва кампаненты словазлучэння (назоўнік і дзееспрыметнік) у сумесным ужытку прыцягваюць увагу чытача свасааблівай значнасцю.

Пісьменніцкая індывідуальная словатворчасць часцей за ўсё застаецца ў рамках аказіянальнага выкарыстання, значна радзей яна пераходзіць у узус. Тым не менш спалучальнасныя, ці валентнасныя, магчымасці тых ці іншых слоў, строга абмежаваныя граматычна, развіваюцца праз пашырэнне лексічнай спалучальнасці пісьменнікамі, чые творчыя знаходкі садзейнічаюць раскрыццю патэнцыяльных магчымасцей лексічнай сістэмы мовы.

¹ К а в е ц к а я Р. К. // Русский язык: Сб. тр. Моск. гос. пед. ин-та. М., 1975. С. 138.

² Б о я р и н ц е в а Г. С. // Бунинский сборник: Материалы науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. И. А. Бунина (19—22 окт.). Орел, 1974. С. 346.

Т. М. САЎЧУК

МОЎНЫЯ ФОРМУЛЫ ПРЫВІТАННЯ І РАЗВІТАННЯ Ў РУСКІХ І БЕЛАРУСКІХ КАЗКАХ

Моўная дзейнасць, як і ўсякія сацыяльныя паводзіны, рэгламентуецца пэўнымі правіламі. Сацыяльна дэтэрмінаваныя і нацыянальна-спецыфічныя правілы моўных зносін складаюць змест паняцця моўны этыкет (МЭ) у шырокім разуменні тэрміна.

МЭ як адметная функцыянальна-семантычная мікрасістэма з боку